

Analysis Of the Role of Zik Family in Mughal Empire (Gurkani of India) Era

Badrossadat Alizadeh Moghaddam✉

Associate Professor of History Department, Payam Noor University, Tehran, Iran, Email: alizadeh.b@pnu.ac.ir

Article history: Received 4 September 2019; Received in revised form 4 January 2021; Accepted 5 January 2021

Abstract

During the Safavid era, some prominent Iranian families migrated to India for various reasons. The emigration of these dynasties to the Mughal Empire (Gurkanis) real along with their numerous political and social experiences were naturally the source of considerable influence in various fields in India. Among these families was the Zik Family. This family, which had a brilliant record of military and political service during the reign of King Abbas I, was angered by Safavid court and was forced to leave Iran and seek refuge in the Mughal court. Employing a library technique and descriptive-analytical research method, the present study makes attempts to answer this question: what role did the Zik family play in the Indian Mughal era? The findings of this study confirm that the Zik family, using its military and political experience, played an effective role in confronting with Uzbeks and some of conquest of Mughal Empire. The effort of the f in civil and urban areas of some Mughal territories such as Kashmir and Kabul and their uninterrupted support for the spread of Persian language and Shiite religion in India was one of the important effects of this family's presence on the Mughal court of India.

Keywords: Zik Family, Shah Abbas, Safavid, Gurkani of India

1. Introduction

As one of the most significant periods in the political history of Iran, the Safavid era established an influential movement by forming a central government and recognizing Shiism. Along with the political and religious measures of the Safavid kings, this movement brought many upheavals and consequences, one of the most significant of which was the acceleration of migration to neighboring countries such as the Ottoman territory and India. Although some immigrants chose the Ottoman Empire to emigrate, the existence of some issues such as the constant militancy between the Ottoman government and the Safavids, along with the desire to return home after resolving the existing difficulties faced the choice of the territory of the Ottoman Empire as a place of migration with many challenges. As a result, at this time the flow of migration to the Indian subcontinent, especially the Indian Gurkhanid territory, became more significant. In addition to the aforementioned points, what had further caused the Persians' migration to the Indian Gurkhanid territory was the attention and luck of the Gurkhanid court to the Persian immigrants. The policy of religious tolerance in the Indian Gurkhanid court as well as the special attention of its kings to the educated Persian immigrants, caused when they had entered India, enhance their statuses using their political, administrative, and military abilities and experiences soon enough. Among these immigrant families were Zik Family who served the Indian Gurkhanid government for more than a century (1047-1118 AH) in various political, social, and cultural fields. This family headed by Ganjali Khan Zik during the reign of Abbas I of Persia was the source of many services, especially against the Uzbeks. The services of this family continued in other fields during this period as the district of Kerman and then Kandahar under the rule of this

family experienced one of its most prosperous periods. Although the services of this family continued in various political and military aspects after the death of Abbas I of Persia and the succession of Safi of Persia, the provision of certain conditions provided the ground for the family under the leadership of Alimardan Khan Zik to seek refuge in the Gurkhanid court of India. From the very beginning of the house's arrival in India, they were quickly noticed by the Gurkhanids and held high positions in the Indian political establishment. To better understand the role of Zik Family in the Indian Gurkhanid court, this study seeks to answer the following questions:

- A. What caused Zik Family to seek refuge in the Indian Gurkhanid court?
- B. What role did Zik Family play in the Gurkhanid government of India?
- C- What were the reasons for the success of Zik Family in the of the Indian Gurkhanid territory?

Thus, this study mainly aims to determine the role and position of Zik Family in the Indian Gurkhanid court.

2. Research Methodology

The present research was conducted via a descriptive-analytical research method and based on library resources. Via this method, as explaining the presence and services of Zik Family in the Iranian Safavid era, the grounds and reasons for the asylum of this House to the Gurkhanid court were investigated. Various political, social, and cultural areas and their success in the Indian Gurkhanid government were also discussed, studied, and analyzed.

3. Discussion

As one of the famous houses in the Safavid era, Zik Family, headed by Ganjali Khan during the reign of Abbas I of Persia became the source of many services in the political upheavals and administration of provinces such as Kerman and Kandahar. After Abbas I of Persia's death and Safi of Persia's accession, the relations between the Safavid government and Zik Family were shaken due to the jealousy and efforts of the courtiers (Olearius, 1984: 660). Following the threat of Safi of Persia against Ali Mardan Khan the Zik, who became the ruler of Kandahar after the death of his father, Ganjali Khan, he and his family took refuge in the Gurkhanid court and surrendered Kandahar to the Gurkhanid government. Upon his arrival in Delhi, Ali Mardan Khan was welcomed by Shah Jahan the Gurkhanid, and handed over the rule of Kashmir and Lahore and then Kabul. In the meantime, in addition to ruling the mentioned areas, Zik Family played an influential role in the military conflicts of the Gurkhanids of India, especially the conquest of Balkh and Badakhshan, which was the long-standing dream of the Gurkhanids (Lahori, 1989: 2/421). Ali Mardan Khan's death coincided with the challenge of the sons of Shah Jahan over his succession. Although in those conflicts, Zik Family supported the official crown prince Dara Shikoh, after Aurangzeb's victory, Zik Family continued to hold important positions due to their history and successful services during the Shah Jahan's era, as the administration of Kashmir, Lahore and Kabul provinces was still handed over to Ali Mardan Khan's sons, Ibrahim Khan and Abdullah Khan. Zik Family also played a significant role in construction in Kashmir, Lahore, and Kabul by building gardens, digging irrigation canals, and repairing roads (Ashena, 2009: 372). In the cultural arena, Zik Family, in addition to holding debates between Shiite and Sunni scholars and strengthening Shiite teachings by supporting Persian-speaking poets, they also played a crucial role in promoting the Persian language and literature in India. Undoubtedly, the success of Zik Family covered the support of the Persians in the Gurkhanid court, the tolerance policy of the Gurkhanid kings, and the open cultural space in India (Fakhr al-Zamani, 1961: 761).

4. Conclusion

Zik Family was one of the prominent Persian dynasties in the Safavid period. Although this house was the source of many services in various political, military, and civil fields in Persia during the reign of Abbas I of Persia, the death of Abbas I of Persia, Safi of Persia's coming to power, the intensification of disputes and rivalries, and Safi of Persia's morbid suspicion caused changes in the relations between the court and Zik Family. Accordingly, the Persian Safavid court, apart from the prominent services of Zik Family in various fields and their role in conquering the key area of Kandahar, once again accused Ali Mardan Khan the Zik of rebellion by resorting to a permanent campaign of independence and despite Ali Mardan Khan's efforts and insistence on declaring obedience, an army was sent to Kandahar to suppress him. Thus, with the closing of the doors of negotiations with the Iranian court on

the one hand and the repeated and encouraging messages of the Indian Gurkanid court, the ground was paved for Ali Mardan Khan to seek refuge and surrender Kandahar to the Gurkhanid government. As a result, in addition to losing the lucrative Kandahar region, the Persian Safavid court also an experienced commander and a competent manager.

In contrast, the Indian Gurkanid government welcomed this house in the light of financial and psychological support and incentives and benefited from the abundant experiences of the house in various fields, especially the development of their possessions and the suppression of the Uzbeks. At this time, with the help of other Persian officials in Gurkhanid court hold high managerial and military positions, Zik Family played an effective role in transferring successful plans and models taken from Persia during the reign of Abbas I in urban management and optimal use of water resources to the Gurkhanid government. In addition to these services, the strengthening and spread of Shiism and Persian losses in the Indian subcontinent were the serious and continuous goals of Zik Family.

5. References

1. Afoshtei Natanzi, Mohammad Ibn Hedayatullah. (1971). *Naqawa Al-Athar Fi Zikr Al-Akhyar (selection of works in mentioning of the good)*, Tehran: Book Translation and Publishing Company.
2. Alami, Abu'l-Fazl. (1994). *Akbarnama (Book of Akbar)*, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research, vol. 2.
3. Alizadeh Moghadam, Badrosadat. (2011). The Effects of Kandahar Issues on Political Contentions between Safavids and Baburids (1526-1707), *Journal of History of Islam and Iran*, Al-Zahra University, 21(11), 81-98.
4. Ashna, Mirza Mohammad Taher Khan. (2009). *A summary of the Shahjahannama (Chronicle of Shah Jahan)*, Jamil-ur-Rehman (Ed.), Delhi: Cultural Consultation of the Islamic Republic of Iran.
5. Azam Khan, Khajeh Mohammad. (1911). *Events of Kashmir*, Lahore: Mohammadi Press.
6. Badlisi, Amir Sharaf Khan. (1964). *Sharafnama (Detailed History of Kurdistan)*, Tehran: Elmi.
7. Bakhshi, Motamed Khan. (1865). *Iqbalname Jahangiri*, Mawlawi Abdul Hai (Ed.), Calcutta: Press College.
8. Bakhtavar Khan. (1975). *Miraat Al-Alam (the women of the world)*, Sajedeh Alavi (Ed.), Lahore: Pakistan Research Office.
9. Bastani Parizi, Mohammad Ibrahim. (1964). Ganjali Khan, *Journal of Faculty of Humanities*, 1(1), 65-86.
10. Bastani Parizi, Mohammad Ibrahim. (1983). *Ganjali Khan*, Tehran: Asatir.
11. Behkari, Sheikh Farid al-Din. (1970). *Dhakhirat Al-Khawanin*, Moin Al-Haq (Ed.), Karachi: Pakistan Historical Society.
12. Behniafar, Ahmad Reza. (2019). Civilization Services Of Amir Fathollah Shirazi In The Court of Akbar Shah Gourkhani, *Journal of Subcontinent Researches*, 11(37), 9-24.
13. Bhagwan Das Hindi. (1978). *Indian ship*, Shah Mohammad Atta-ur-Rehman Kakoi (Ed.), Patna.
14. Brahman, Chandrabahan, Chaharchaman. (2004). Mohammad Younes Jafari (Ed.), New Delhi: Cultural History of the Islamic Republic of Iran.
15. Christensen, Arthur. (1982). *Iran during the Sassanids*, Rashid Yasemi (Trans.), Tehran: Amirkabir.
16. Elliot. H.M. (1877). *The History of India*. London: Trubner and Co, Vol 7.
17. Farzin, Saman., Saeedeh Moradzadehe Mirzaei. (2021). The Connection Between Iran And India. The Footprints Of Iranian Architects In The Construction of Historical Gardens In Kashmir, *Journal of Subcontinent Researches*, 13(1), 235-250.
18. Ghaneh Tatavi, Mir Ali Shir. (1971). *Tahfa al-Karam*, Hesamuddin Rashedi (Ed.), Hyderabad: Board Documentary.
19. Hamedani, Hakim Safdar. (n.d). History of Shiites in Kashmir, Sringer: Markazi.
20. Hosseini Astarabadi, Hassan Ibn Morteza. (1987). *Tarikh Soltani (a royal history)*, Tehran: Elmi.
21. Hosseini, Seyed Mohammad Ali. (1947). *Tarikh Rahat Afaza (Rahat Afza History)*, Hyderabad: Azam Printing House.
22. Ibrat Lahūrī, Muḥammad Bāqir. (1977). *Ibrat-nāma*, Lahore: Pakistan Research Office.
23. Isfahani, Mohammad Masoom Ibn Khajagi. (1989). *Khulasat al-Seir (a summary of a journey)*, Tehran, Elmi Publications.
24. Kahuyhami, Pir Gholamuddin Hassan. (1966). History of Hassan, Sringer: unknown.

25. Kajbaf, Ali Akbar, Dehghannejad, Morteza. (2011). Explaining and Comparing the Political Function of Political and Tribal Elites, *Historical Research*, 3(11), 29-57.
26. Kamboh, Muhammad Saleh Kamboh Lahori. (1968). *Shahjahannama (Chronicle of Shah Jahan)*, edited by Gholam Yazdani, Lahore: Shafiq Press.
27. Khafi Khan Nizam al-Mulki, Hashim Khan. (1869). *Muntakhab al-Bab (Selected works)*, Rumi Kabiruddin Ahmad (Ed.), Calcutta: College Press.
28. Lahore, Abdul Hamid. (1868). *Shahnama*, Rumi Kabir al-Din Ahmad (Ed.), Calcutta: College Press.
29. Luft, Paul. (2001). *Iran during the reign of Shah Abbas II*, Keikaus Jahandari (Trans.), Tehran: Ministry of Foreign Affairs Publications.
30. Marashi Hosseini, Mohammad Khalil. (1949). *Majmaal-Tawarikh*, Tehran: Iqbal.
31. Mashizi Bardsiri, Mir Mohammad Saeed. (1990). *Tazkereh-ye Safaviyeh-ye Kerman*, Tehran, Alam Publications.
32. Masoom, Muhammad. (2006). *History of Shah Shojaei*, Mohammad Younes Jafari (Ed.), New Delhi: unknown.
33. Matthee, Rudolph. (2014). *Persia in Crisis*, Hassan Afshar (Tran.), Tehran: Markaz.
34. Nasrabadi, Mohammad Taher. (1999). *Tazkereh Nasrabadi*, Hassan Naji (Ed.), Tehran: Asatir.
35. Olearius, Adam. (1984). *Travelogue*, Ahmad Behpour (Trans.), Tehran: Ebtakar Now Publications.
36. Rahim, Abdur. (1934). *Mughal Relation with Persia*, Islamic Culture, 8, 16-49.
37. Riyad al-Islam. (1994). *History of Iran-India Relations*, Majmad Baqer Aram (Trans.), Tehran: Amirkabir.
38. Rostam Al-Hakma, Mohammad Hashem Asef. (2003). *Rostam Al-Tawarikh*, edited by Mitra Mehrabadi, Tehran: Book World.
39. Shah Nawaz Khan, Samsam ud Daula. (1890). *Ma'asir al-umara*, Rumi Mirza Ashraf Ali (Ed.), Calcutta: Ardogaid.
40. Sivari, Roger. (1993). *Safavid Iran*, Kambiz Azizi (Trans.), Tehran: Markaz Publishing.
41. Turkman, Iskanderbek. (2003). *History of Alam Aray Abbasi*, Tehran: Amirkabir.
42. Vahid Qazvini, Mohammad Taher. (1950). *Abbasnama (History of Shah Abbas II)*, Ebrahim Dehgan (Ed.), Arak: Davari.
43. Vaziri, Ahmad Ali Khan. (1973). *History of Kerman*, Mohammad Ibrahim Bastani Parizi (Ed.), Tehran: Alam.
44. Waleh Qazvini, Mohammad Yousef. (2001). *Khold-e barin (Iran during the reign of Shah Safi and Shah Abbas II)*, Mohammad Reza Nasiri (Ed.), Tehran: Association of Cultural Works and Honors.
45. Yasemi, Rashid. (1991). *Kurds and the Connection of their Race and History*, Tehran: Majma-e-Ketab.

Cite this article Alizadeh Moghaddam, Badrossadat. (2022). Analysis Of the Role of Zik Family in Mughal Empire (Gurkani of India) Era. *Journal of Subcontinent Researches*, 14(43), 157-172. DOI: 10.22111/JSR.2021.31247.1985

بررسی نقش خاندان زیک در دوره گورکانیان هند

بدرالسادات علیزاده مقدم[✉]

۱. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، ایمیل: alizadeh.b@pnu.ac.ir

چکیده

در دوره صفویه برخی از خاندان‌های برجسته ایرانی به دلایل مختلف، به هندوستان مهاجرت کردند. مهاجرت این خاندان‌ها به قلمرو گورکانیان هند همراه با تجربیات بیشمار سیاسی و اجتماعی آنان به‌طور طبیعی منشأ تأثیرات قابل توجهی در عرصه‌های مختلف در هند بود. از جمله این خاندان‌ها، خاندان زیک بود. این خاندان که از سابقه درخشان خدمات نظامی و سیاسی در دوره شاه عباس اول صفوی برخوردار بود، پس از مرگ وی و به‌واسطه اختلافات درباری مورد غضب قرار گرفتند و مجبور به ترک ایران و پناهندگی به دربار گورکانیان شدند.

این پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای و به روش توصیفی و تحلیلی در پی پاسخ به این پرسش اصلی است که خاندان زیک چه نقشی در دوره گورکانیان هند ایفا کردند؟ یافته‌های اجمالی این پژوهش مؤید آن است که خاندان زیک با بهره‌گیری از تجربیات نظامی و سیاسی خود نقش مؤثری در مقابله با ازبکان و برخی از فتوحات گورکانیان هند ایفا کردند. تلاش پیگیر این خاندان در عمران و آبادی برخی از نواحی قلمرو گورکانیان همچون کشمیر و کابل و حمایت بی‌وقفه آنان از گسترش زبان فارسی و مذهب تشیع در هند از تأثیرات مهم حضور این خاندان، در دربار گورکانیان هند بود.

واژه‌های کلیدی: خاندان زیک، شاه عباس اول، صفویه، گورکانیان هند

۱- مقدمه

دوره صفویه یکی از ادوار مهم تاریخ سیاسی ایران به‌شمار می‌رود. در این دوره، صفویان با استقرار دولت مرکزی و رسمیت بخشیدن به مذهب تشیع، حرکت تأثیرگذاری را در تاریخ ایران رقم زدند. این حرکت در کنار عملکرد سیاسی و مذهبی پادشاهان صفوی، تحولات و پیامدهای متعددی را به همراه داشت. از مهم‌ترین پیامدهای تأثیرگذار تحولات این دوره، شتاب گرفتن جریان مهاجرت به کشورهای همسایه همچون دولت عثمانی و هندوستان بود. اگرچه برخی از مهاجران قلمرو عثمانی را در جهت مهاجرت انتخاب می‌کردند، اما وجود برخی مسائل همچون ستیزه دائمی میان دولت عثمانی و صفویان، در کنار میل به بازگشت به وطن پس از رفع دشواری‌های موجود، انتخاب قلمرو عثمانی را به‌عنوان محل کوچ‌گاه با مشکلات فراوانی مواجه می‌ساخت. در نتیجه در این برهه جریان مهاجرت به سمت شبه‌قاره هند، به‌ویژه دربار گورکانیان هند از قوت بیشتری برخوردار شد. علاوه بر نکات یادشده، آنچه بیش‌ازپیش موجبات مهاجرت مهاجران ایرانی را به سوی قلمرو گورکانیان فراهم آورده بود، توجه و اقبال دربار گورکانی به مهاجران ایرانی بود. سیاست تسامح و مدارای دینی موجود در دربار

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۴، شماره ۴۳، ۱۴۰۱، صص ۱۵۷-۱۷۲.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۱۶

تاریخ ویرایش: ۱۳۹۹/۱۰/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۶/۱۳

استناد: علیزاده مقدم، بدرالسادات. (۱۴۰۱). بررسی نقش خاندان زیک در دوره گورکانیان هند. *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۴(۴۳)، ۱۵۷-۱۷۲.

DOI: 10.22111/JSR.2021.31247.1985

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© نویسندگان

گورکانیان هند همراه با توجه خاص پادشاهان آن به مهاجران فرهیخته ایرانی موجب شده بود تا این مهاجران پس از ورود به هند و با استفاده از توانایی و تجربیات سیاسی و اداری و نظامی خود، به سرعت پله‌های ترقی را پیموده و مناصب مختلف دیوانی و نظامی را به خود اختصاص دهند. حضور این ایرانیان فرهیخته در سطوح مختلف، تأثیرات ژرفی بر حیات سیاسی و فرهنگی قلمرو گورکانی به دنبال داشت؛ از جمله این خاندان‌های مهاجر، خاندان زیک بودند که بیش از یک سده (۱۰۴۷-۱۱۱۸ ه.ق) در خدمت دولت گورکانیان هند، در عرصه‌های مختلف سیاسی و اجتماعی و فرهنگی نقش قابل توجهی ایفا کردند.

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

خاندان زیک از جمله خاندان‌های صاحب نام دوره صفوی بودند. این خاندان به ریاست گنجعلی خان زیک در دوره شاه عباس اول منشأ خدمات بسیاری به‌ویژه در مقابله با ازبکان بودند. خدمات این خاندان در این دوره در عرصه‌های دیگر نیز استمرار داشت. چنانکه ناحیه کرمان و سپس قندهار تحت حکمرانی این خاندان یکی از ادوار پر رونق خود را تجربه کرد. اگرچه خدمات این خاندان در عرصه‌های مختلف سیاسی و نظامی پس از مرگ شاه عباس اول و جانشینی شاه صفی همچنان استمرار داشت؛ اما فراهم شدن برخی شرایط، زمینه را در جهت پناهندگی این خاندان به رهبری علیمردان خان زیک به دربار گورکانیان هند فراهم آورد. از همان آغاز ورود این خاندان به هند، آنان به سرعت مورد توجه گورکانیان قرار گرفتند و به مناصب بالایی در تشکیلات سیاسی هند دست یافتند. برای درک بهتر موضوع و نقش خاندان زیک در دربار گورکانیان هند، این پژوهش در تلاش است تا به سؤالات زیر پاسخ دهد:

الف- چه زمینه‌هایی موجبات پناهندگی خاندان زیک به دربار گورکانیان هند را فراهم آورد؟

ب- خاندان زیک چه نقشی در دوره گورکانیان هند ایفا کردند؟

ج- چه زمینه‌هایی موجب توفیق خاندان زیک در قلمرو گورکانیان هند شد؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

هدف اصلی از این پژوهش تعیین نقش و جایگاه خاندان زیک در دربار گورکانیان هند است. با توجه به اثرگذاری چندبُعدی این خاندان در دربار و قلمرو پادشاهان گورکانی و زوایای پنهان خدمات آنان ضرورت دارد. نقش این خاندان مهاجر از جهات مختلف و عوامل توفیق آن‌ها در هند مورد واکاوی و جست‌وجو قرار گیرد.

۱-۳- روش تحقیق

پژوهش پیش‌رو با روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای انجام گرفته است. در این روش ضمن تشریح چگونگی حضور و خدمات خاندان زیک در ایران عهد صفوی، به واکاوی زمینه‌ها و علل پناهندگی این خاندان به دربار گورکانی پرداخته شده است. پس از آن نیز ابعاد مختلف حضور این خاندان در دوره گورکانیان هند و خدمات خاندان زیک در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی و زمینه‌های توفیق آن‌ها در دولت گورکانیان هند مورد بحث، بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

۱-۴- پیشینه تحقیق

با وجود اهمیت حضور و خدمات این خاندان در دوره گورکانی در هند، تاکنون پژوهش منسجم و مستقلی در این باب صورت نگرفته است و بیشتر مقالات به شخصیت گنجعلی خان و خدمات وی، به‌ویژه در ناحیه کرمان در عهد صفوی پرداختند. در این باب محمد ابراهیم باستانی پاریزی در مقاله‌ای با عنوان گنجعلی خان (۱۳۴۳)، ضمن پرداختن به همراهی وی با شاه عباس به خدمات او در حکومت کرمان در این برهه اشاره دارد. علیزاده‌مقدم نیز در مقاله‌ای با عنوان تأثیر مسائل قندهار

بر چالش‌های سیاسی میان صفویان و بابریان (۱۳۹۰)، ضمن بررسی اهمیت چندسویه قندهار، به چالش‌های سیاسی میان ایران و هند بر سر این ناحیه کلیدی در این دوره پرداخته است. کجاف و دهقان‌نژاد نیز در پژوهشی با عنوان تبیین و مقایسه کارکرد نخبگان سیاسی و ایلی کرد در دوره‌های صفویه و قاجار (۱۳۹۰)، نیز ضمن اشاراتی مختصر به خاندان زیک در کرمان، به مقایسه حضور ایلات کرد در دو دولت صفویه و قاجاریه پرداخته‌اند. بدین ترتیب و با توجه به اهمیت حضور این خاندان در هند دوره گورکانی، هدف این مقاله، بررسی جایگاه و نقش این خاندان در تحولات این دوره در عصر گورکانیان هند است. فرضیه این پژوهش بدین قرار است که خاندان زیک پس از ورود به قلمرو گورکانیان هند و با توجه به سوابق ارزنده سیاسی و خدمات عمرانی خود در ایران عهد صفوی توانستند نقش قابل توجهی در پیشبرد اهداف سیاسی، فرهنگی و عمرانی گورکانیان هند ایفا کنند.

۲- خاندان زیک در خدمت سلسله صفویان

۲-۱- خاندان زیک در عرصه سیاسی دوره صفوی

به گواهی برخی منابع، خدمات خاندان زیک در عرصه سیاسی دوره صفویه از دوره شاه عباس اول آغاز شد. این دوره از جمله ادوار برجسته در تاریخ حیات طوایف کرد بود. در این برهه شاه عباس نه تنها به جهت حفظ سرحدات از نیروی طوایف کرد بهره گرفته، بلکه برخی از نخبگان کرد نیز در امور لشکری و کشوری از جایگاه ویژه‌ای برخوردار شدند (یاسمی، ۱۳۷۰: ۲۰۷). از جمله این نخبگان کرد، گنجعلی‌خان از خاندان زیک بود. در باب پیشینه این خاندان، در منابع اشارات اندکی موجود است. مطابق با منابع، خاندان زیک از سابقه دیرینه‌ای در تاریخ ایران برخوردار بود. چنانکه این خاندان به‌عنوان یکی از هفت خاندان بزرگ ایرانی در دوره اشکانی و ساسانی دارای حوزه نفوذ گسترده‌ای به‌ویژه در ناحیه آذربایجان بودند (کریستین‌سن، ۱۳۶۱: ۱۲۵). به نظر می‌رسد این دودمان به مرور زمان و به‌واسطه کشمکش‌ها و جابه‌جایی اقوام و طوایف در ادوار مختلف به‌خصوص در دوره آق‌قویونلوها (یاسمی، ۱۳۷۰: ۲۰۲) و سپس در اوایل دوره صفویه، به دلیل مقابله با خطر ازبکان (بدلیسی، ۱۳۴۳: ۴۲۳) به ناحیه خراسان راه یافته باشند. شاید از همین رو بود که برای نخستین بار گنجعلی‌خان زیک در هرات به خدمت شاهزاده عباس میرزا رسید و از این مرحله به بعد به‌عنوان ملازم دائمی و تأثیرگذار شاهزاده عباس میرزا نقش مهمی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی وی ایفا کرد. شاهد این مدعا، القاب و عناوینی بود که از طرف شاهزاده عباس به گنجعلی‌خان داده شده بود. اعطای القابی چون: «خان» و «بابا» نه تنها مبین شدت اعتماد شاهزاده عباس به گنجعلی‌خان بود، بلکه مؤید ارتباط صمیمانه و تأثیر نظرات وی بر تصمیمات شاهزاده عباس بود (ترکمان، ۱۳۸۷: ۱۰۴۲/۲) در این جهت به نظر می‌رسد که گنجعلی‌خان از جمله افراد مؤثری بود که در نتیجه همفکری‌های او، تلاش‌های مداوم ملکه خیرالنساء بیگم در جهت انتقال شاهزاده عباس به پایتخت صفویان و حذف وی از گردونه رقابت شاهزادگان با حمزه میرزا ولیعهد بی‌ثمر ماند (سیوری، ۱۳۷۲: ۶۹).

با مهیاشدن شرایط در جهت جلوس شاهزاده عباس به تخت سلطنت و سپس پادشاهی وی، حضور گنجعلی‌خان در عرصه سیاسی ایران عصر صفوی، از فروغ بیشتری برخوردار شد. گنجعلی‌خان از این برهه به بعد همچنان به‌عنوان یکی از نزدیک‌ترین یاران و فرماندهان کلیدی سپاه شاه عباس، نقش مؤثری در وقایع مختلف این دوره به‌ویژه در جلوگیری از پیشروی ازبکان در خراسان و سرکوبی شورش‌های داخلی به‌ویژه شورش خان‌احمد گیلانی ایفا کرد (افوشته‌ای نظنزی، ۱۳۵۰: ۴۴۸ و ۴۸۰). شاه عباس همچنین در این برهه به دلیل ایجاد ثبات داخلی، منطقه پرآشوب کرمان را که از درگیری‌های پادمانه میان قبایل افشار و ذوالقدر (وزیری، ۱۳۵۲: ۲۷۰)، از یک طرف و اختلافات مذهبی شیعه و سنی و زرتشی و کلیمی از طرف دیگر رنج می‌برد را به گنجعلی‌خان واگذار (۱۰۰۵ ه.ق) کرد. واگذاری کرمان به گنجعلی‌خان همچنین از جهت برقراری امنیت در شاهراه تجارته خراسان به جنوب ایران، نیز از اهمیت بسزایی برخوردار بود (مشیزی، ۱۳۶۹: ۹)؛ بدین ترتیب گنجعلی‌خان

از این زمان تقریباً به مدت سه دهه (۱۰۰۵-۱۰۳۴ ه.ق) حکمرانی تام‌الاختیار ناحیه کرمان را عهده‌دار شد. با این حال در همین برهه نیز گنجعلی‌خان همچنان یار و همراه دیرینه عباس در صحنه‌های نبرد با ازبکان و عثمانی‌ها و دیگر معارضان داخلی بود. در این میان بی‌تردید از جمله خدمات برجسته گنجعلی‌خان تحقق یکی از آرزوهای شاه عباس اول در تصرف شهر کلیدی قندهار بود. تصرف قندهار از طرف صفویان علاوه بر اهمیت دفاعی و نظامی، به لحاظ بازرگانی و کسب درآمد ترانزیتی نیز بسیار حائز اهمیت بود. سرانجام گنجعلی‌خان پس از چهار سال حکمرانی بر قندهار هنگامی که شبی بر بام خفته بود، از بام افتاده و وفات یافت (۱۰۳۴ ه.ق) (مشیزی، ۱۳۶۹: ۱۸۴). پس از این واقعه، جسد گنجعلی‌خان توسط فرزندش علیمردان‌خان به مشهد مقدس منتقل شد و بنا به وصیت وی در آستانه حرم حضرت رضاع^۱ به خاک سپرده شد (باستانی‌پاریزی، ۱۳۴۳: ۷۱).

پس از مرگ گنجعلی‌خان به پاس خدمات وی حکمرانی کرمان و قندهار از طرف شاه عباس به پسرش علیمردان‌خان واگذار شد. ارادات و نزدیکی علیمردان‌خان نیز به شاه چنان بود که در این برهه، شاه لقب بابای ثانی به وی اعطا کرد (واله قزوینی، ۱۳۸۰: ۳۶۰). علیمردان‌خان نیز همانند پدرش تا پایان حیات شاه عباس اول به‌عنوان بازوی توانا و ارادتمندی باوفا از قندهار در برابر تهاجم مکرر گورکانیان محافظت کرد. در واقع گنجعلی‌خان و پسرش علیمردان‌خان تا وفات شاه عباس اول، حدود چهل سال با اختیارات تمام سرزمینی وسیع از قندهار تا نیریز و از بیرجند تا میناب و از هرات تا کابل را در اختیار داشتند و مرکز حکومت آن‌ها به تناوب شهر کرمان و قندهار بود. در این باب برخی منابع حوزه حکومت آن‌ها را چیزی حدود یک میلیون کیلومتر مربع ثبت کرده‌اند (مشیزی، ۱۳۶۹: ۱۳). خاندان زیک در این برهه علاوه بر ایجاد ثبات سیاسی و برقراری امنیت در قلمرو تحت حکومتشان، اقدامات عمرانی بسیاری نیز در جهت رفاه حال مردم و بالابردن سطح زندگی مردم این منطقه مبذول کردند.

۲-۲- اقدامات عمرانی و فرهنگی خاندان زیک در ایران عصر صفوی

همانطور که پیش‌تر اشاره شد، گنجعلی‌خان در دوره حیاتش علاوه بر خدمات سیاسی و نظامی، اقدامات عمرانی بیشماری نیز در کرمان و قندهار انجام داد. چنانکه دوره حکومت خاندان وی بر کرمان را دوران طلایی در تاریخ کرمان خوانده‌اند (مشیزی، ۱۳۶۹: ۱۴)؛ از جمله طرح‌های مهم وی، احیای راه تجاری مهم کرمان به خراسان و قندهار و همچنین کرمان به اصفهان بود. در این جهت گنجعلی‌خان با مرمت این مسیر و ایجاد تأسیساتی چون کاروانسراهای متعدد و نصب راهدارانی برای محافظت از کاروان‌های تجاری، گام ارزنده‌ای در جهت احیای این مسیر مهم تجاری برداشت.

علاوه بر اقدامات یادشده گنجعلی‌خان به تبعیت از طرح‌های شاه عباس در ترمیم و نوسازی شهر اصفهان، طرح‌هایی در جهت بهسازی و مرمت کرمان به اجرا گذاشت. در این جهت و به لحاظ وضعیت خاص جغرافیایی شهر کرمان به‌عنوان شهر کویری و اهمیت مسئله آب، گنجعلی‌خان با حفر قنات‌ها و آب‌انبارهای جدید و بهسازی قنات‌های و آب‌انبارهای قدیمی ضمن اهتمام در جهت تأمین آب مورد نیاز اهالی شهر، به ایجاد مزارع و باغات سرسبزی همت گماشت. این اقدامات علاوه بر بالابردن سطح رفاه مردم، نقش قابل‌توجهی در افزایش درآمد عامه مردم کرمان ایفا کرد. در شهر قندهار نیز بناهای متعددی در جهت رفاه حال مردم به فرمان گنجعلی‌خان ساخته شد. از جمله این بناها ساخت باغی بزرگ به‌عنوان تفرجگاه مردم بود که به سبب ارادت وی به شاه عباس اول این باغ را عباس آباد نامیده بود (مرعشی، ۱۳۲۸: ۱۴). در هرات نیز گنجعلی‌خان بازارهای عالی، حمام و کاروانسراها و مدارس متعددی دایر کرد. نکته قابل‌توجه آنکه اگرچه مردم هرات و قندهار اهل سنت بودند؛ اما به سبب مدارای مذهبی گنجعلی‌خان و اقدامات عمرانی او و خاندانش تا سال‌های بعد نیز از این خاندان به نیکی یاد می‌کردند (رستم‌الحکما، ۱۳۸۲: ۲۷۵). خدمات خاندان زیک در عمران و آبادی کرمان، پس از عزیمت گنجعلی‌خان به قندهار، توسط پسرش علیمردان‌خان به‌عنوان حاکم کرمان نیز همچنان استمرار داشت (باستانی‌پاریزی، ۱۳۴۳: ۷۱).

۷۵). با وجود اقدامات قابل توجه خاندان زیک و ارتباط نزدیک آنان با شاه عباس، پس از مرگ شاه و به دلیل بروز برخی زمینه‌ها، روابط این خاندان با دربار صفویه دچار اختلال شد. این زمینه‌ها سرانجام موجبات شورش علیمردان‌خان، حکمران قندهار و پناهندگی وی به گورکانیان هند را فراهم آورد.

۲-۳- زمینه‌های شورش علیمردان‌خان زیک و پناهندگی وی به گورکانیان هند

بی‌تردید از مهم‌ترین عوامل زمینه‌ساز شورش علیمردان‌خان، تغییر شرایط در دربار ایران پس از مرگ شاه عباس اول بود. در این جهت با مرگ شاه عباس اول (۱۰۳۷ ه.ق) و جانشینی شاه صفی، دربار ایران شاهد فراز و فرودهای بسیاری بود. صفی قبل از رسیدن به تخت شاهی، جزو نخستین شاهزادگانی بود که به دلیل سوءظن شاه عباس از شورش شاهزادگان، به جای حضور در ایالت مختلف و آموختن راه‌ورسم کشورداری، در حرم و زیر نظر حرمسرا تربیت یافته بود. به این ترتیب از همان ابتدای جلوس وی، تأثیر فضای حرم به شکل عدم اعتماد و تشدید سوءظن نسبت به اطرافیان، وی را به شدت متأثر کرده بود. در نتیجه غلبه این شرایط و رقابت درباریان، پس از جلوس صفی، تعداد بیشماری از شاهزادگان و امرای کشوری و لشکری به قتل رسیده یا به انواع مصایب گرفتار شدند (اصفهانی، ۱۳۶۸: ۹۳). از جمله این امرا، میرزا طالب اردوبادی، داماد گنجعلی‌خان زیک و اعتمادالدوله پیشین بود که به سعایت ساروتقی وزیر مورد بی‌مهری شاه قرار گرفته و به قتل رسید. دامنه سعایت‌های ساروتقی به میرزا طالب ختم نشده و موجب مصادره اموال و عزل و حبس همه خاندان وی را نیز فراهم آورد. از جمله این افراد علیمردان‌خان زیک حاکم قندهار و برادر زن میرزا طالب بود. علیمردان‌خان علاوه بر نسبت فامیلی با میرزا طالب، به واسطه اقتدار و ثروت سرشارش همواره مورد حسادت فراوان درباریان و به‌ویژه ساروتقی بود. چنانکه به گفته سیاحان این دوره، حکمران ایالت ثروتمند قندهار بابت مالیات گمرگی، سالانه یک میلیون تالر (سکه نقره) به دولت می‌پرداخت و این در حالی بود که دهات و آبادی‌های اطراف اصفهان تنها در یک سال چهل هزار تالر عاید خزانه شاه می‌کردند (اولناریوس، ۱۳۶۳: ۳۲۰). با این حال علیمردان‌خان به قصور در ارسال مالیات متهم شده و پیوسته درباریان با تأکید بر ساخت استحکاماتی از جانب وی در قندهار، عمل وی را آغازی بر تمرد و شورش دانسته و شاه را به فراهانی وی و توییح او تشویق می‌کردند. (واله قزوینی، ۱۳۸۰: ۲۶۴). علیمردان‌خان با اطلاع از مسائل جاری در دربار و به دلیل کاهش تنش، نامه‌ای از سر اطاعت، همراه پسر خود در توجیه اقداماتش در قندهار به دربار شاه صفی ارسال کرد. در مقابل، شاه صفی با وجود تلاش و اصرار عدّه قلیلی از درباریان در تبرئه علیمردان‌خان، لشکری را به دلیل دستگیری وی به قندهار روانه کرد (لوفت، ۱۳۸۰: ۱۷۴). در این برهه علیمردان‌خان با شناخت رفتار کینه‌توزانه ساروتقی و اطلاع از کشتارهای فجیع و بی‌امان شاه صفی تصمیم به عدم اطاعت از فرمان شاه گرفت. به نظر می‌رسد که در این وهله ارسال نامه‌های دلگرم‌کننده مکرر گورکانیان هند به علیمردان‌خان، در تسلیم شهر سوق‌الجیشی قندهار نیز (حسینی استرآبادی، ۱۳۶۶: ۲۴۲) بی‌تأثیر نبوده است. اگرچه باید توجه داشت که قبل از این وقایع وی پیوسته خود را از امرای وفادار صفویان خوانده و وعده‌های پرجاذبه گورکانیان را بی‌جواب گذاشته بود. به‌رحال در این برهه علیمردان‌خان تصمیم گرفت که طی نامه‌ای آمادگی خود را در جهت پناهندگی و تسلیم قندهار به شاه جهان پادشاه گورکانی اعلام کند (Elliot, 1877: 7/67).

اگرچه بسیاری از منابع دوره صفوی پناهندگی علیمردان‌خان را ناشی از بی‌ادبی و به دلیل توهم بی‌جای وی تفسیر کرده‌اند (واله قزوینی، ۱۳۸۰: ۳۶۰)؛ اما به نظر می‌رسد که تلاش‌های بی‌نتیجه علیمردان‌خان و در برابر آن رفتار خشن دربار صفوی، راه هرگونه مصالحه‌ای با دربار ایران را برای حاکم قندهار مسدود کرده بود. گواه این مدعا عبارت یکی از سیاحان در باب شرایط جاری در این دوره بود که نخبگان ایرانی در این دوره در جهت نجات جان خود در برابر دربار پر تزویر صفویه با دوراهی سختی مواجه بودند. نخست تطمیع درباریان و راه دوم پناهندگی به دولت‌های همسایه بود (لوفت، ۱۳۸۰: ۱۲). بدین ترتیب علیمردان‌خان پس از انجام تلاش‌های بی‌حاصل در جهت گفت‌وگو با دربار صفوی، با ناامیدی از همراهی و

مساعادت آنان سرانجام راه دوم را برگزید و دروازه‌های قندهار را برای سپاه اعزامی گورکانی گشوده و سپس با همراهی آنان سپاه اعزامی شاه صفی را به‌سختی درهم شکست (Rahim, 1934: 21). در این قضایا، دربار ایران علاوه بر ازدست‌دادن سرمایه انسانی کارآمدی همچون علیمردان‌خان، بار دیگر شهر کلیدی قندهار که در منابع به‌عنوان «ناموس سلطنت» از آن یاد شده بود (بخشی، ۱۸۶۵: ۱۹۹) و با مجاهدت‌های بی‌شمار سپاه شاه عباس اول و در رأس آنان گنجعلی‌خان و خود علیمردان‌خان به تصرف ایران درآمده بود، بار دیگر از دست داده و ایرانیان را دچار تأثر عظیم کرد. چنانکه پس از این وقایع شاه صفی در وصف آن گفته بود. «از صفاهان و بغداد دل برداشتن آسان‌تر است، اما از سر قندهار گذاشتن دشوار است.» (کنبو، ۱۹۶۸: ۲۲۳/۳).

۳- خاندان زیک در خدمت گورکانیان هند

۳-۱- حضور علیمردان‌خان زیک در عرصه سیاسی دوره گورکانی

پیوستن علیمردان‌خان به همراه برخی از اعضای خاندانش (حسینی، ۱۹۴۷: ۴۳) به دربار گورکانیان آغازی بر حضور فعال این خاندان در تحولات سیاسی عصر گورکانی در هند بود. چنانکه بلافاصله پس از این وقایع از طرف شاه جهان، علیمردان‌خان به‌عنوان حاکم ناحیه کشمیر منصوب شد. به نظر می‌رسد از دلایل اصلی این انتصاب غلبه فرهنگ و تمدن ایرانی و گسترش تشیع و زبان فارسی در کشمیر بود. اهمیت این مسئله چنان بود که از زمان تصرف کشمیر در دوره اکبرشاه، اغلب حاکمان اعزامی از دربار گورکانی به کشمیر، ایرانی یا ایرانی‌زاده بودند (علامی، ۱۳۷۳: ۵۹۹/۳)؛ بدین ترتیب علیمردان‌خان از سال ۱۰۴۹ ه. ق چندین بار از جانب دولت گورکانی عهده دار حکومت کشمیر شد. از مهمترین دستاوردهای دوره حکومت وی در کشمیر علاوه بر اقدامات عمرانی، ایجاد توازن و همزیستی مسالمت‌آمیز میان اقوام مختلف از جمله شیعیان و اهل سنت و هندوها و در نتیجه حفظ ثبات سیاسی در این ناحیه بود. در این دوره علیمردان‌خان به کمک فرزندان و به‌ویژه خواهرزاده‌های خود حسین‌بیک و علی‌بیک علاوه بر امور کشمیر (لاهوری، ۱۸۶۸: ۱/۲، ۴۳۱ و ۱۹۰). همزمان حکومت لاهور و پنجاب را نیز اداره می‌کرد. وی در طول خدمات خود به دولت گورکانی مدتی نیز حکومت کابل (۱۰۵۰-۱۰۵۶ ه. ق) را به‌عهده داشت (برهن، ۱۳۸۳: ۹۳-۹۷). ولایت کابل نیز به‌دلیل مجاورت با مرزهای قلمرو ازبکان در ناحیه بلخ و بدخشان از اهمیت ویژه‌ای برای گورکانیان برخوردار بود. در همین برهه، شاه جهان همچنین علیمردان‌خان را به‌عنوان «امیر الامرا» منصوب کرد. در اهمیت این منصب همین بس که این مقام در دربار گورکانی پس از منصب «یمین‌الدوله آصف‌خان سپهسالار» اعتمادالدوله شاه جهان، بالاترین منصب حکومتی بود (لاهوری، ۱۸۶۸: ۲/۲، ۴۲۱) بی‌تردید این انتصابات از طرف شاه جهان با درک توانایی و شایستگی‌های علیمردان‌خان و با توجه به نقشی بود که او می‌توانست در تصرف نواحی مورد علاقه دربار گورکانی (بلخ و بدخشان) ایفا کند. نامه تشکرآمیز شاه جهان پس از فتح بلخ و بدخشان (۱۰۵۶ ه. ق) توسط علیمردان‌خان که این فتح را فتح مبین خوانده است (وحید قزوینی، ۱۳۲۹: ۷۵) مؤید این مدعاست.

سرانجام علیمردان‌خان نیز پس از همراهی‌های بسیار با دولت گورکانی در سال ۱۰۶۷ هجری، دار فانی را وداع گفت. پیکر او را فرزندان به لاهور منتقل و در کنار مادرش دفن کردند (شاهنوازخان، ۱۸۹۰: ۸۰۵/۲). به گواهی منابع، در همه سال‌های خدمت علیمردان‌خان (۱۰۴۷-۱۰۶۷ ه. ق) در دستگاه گورکانی، خاندان وی از جمله فرزندان و خواهرزادگان و برادرزادگان وی همچون علی‌بیک و حسن‌بیک و حسین‌بیک (خافی‌خان، ۱۸۶۹: ۵۶۷/۱) و حتی غلامان وی مانند فریدون و فرهاد و یوسف (شاهنوازخان، ۱۸۹۰: ۸۰۱/۲) دوشادش وی در صحنه‌های مختلف نبرد و گاه به نیابت وی در اداره امور کشمیر و کابل نقش قابل توجهی ایفا کردند.

۳-۲- استمرار خدمات سیاسی خاندان زیگ پس از علیمردان خان در هند

حضور فعال خاندان زیگ در تحولات سیاسی هند در دوره گورکانیان، پس از مرگ علیمردان خان (۱۰۶۷ ه.ق) نیز همچنان استمرار داشت. چنانکه پس از فوت علیمردان خان، از طرف دربار گورکانی فرزندان وی مورد لطف قرار گرفتند. در این جهت ابراهیم خان فرزند ارشد وی خطاب خانی گرفت و بر منصب دیگر فرزندان یعنی عبدالله خان، اسمعیل بیک و اسحاق بیک نیز افزوده شد (بختاورخان، ۱۹۷۵: ۴۰/۱)؛ اما مرگ علیمردان خان مصادف با یکی از حساس‌ترین ادوار تاریخ هند بود. در این برهه به دنبال بیماری شاه جهان پادشاه گورکانی (۱۰۶۷ ه.ق) و تمایل وی به جانشینی فرزند ارشدش داراشکوه، اداره امور حکومتی در اختیار داراشکوه قرار گرفت؛ اما سایر برادران وی به مخالف با جانشینی وی برخاستند و این جریان سرآغاز دسته‌بندی‌های متعدد و نبردی شدید میان برادران و طرفداران آن‌ها شد. در این چالش، فرزندان علیمردان خان همگی به‌عنوان صاحب منصبان لشکری، همراهی با داراشکوه را برگزیدند (شاهنوازخان، ۱۸۹۰: ۸۰۷/۲)؛ اما با وجود اهتمام شاه جهان و همراهی بسیاری از فرماندهان به‌ویژه فرزندان علیمردان خان، سرانجام داراشکوه در نبردی سخت در منطقه سموگر (۱۰۶۹ ه.ق) از قوای برادرش اورنگ زیب شکست خورد و کشته شد (محمد معصوم، ۱۳۸۵: ۷۴-۱۰۵)؛ به‌دنبال استقرار حکومت اورنگ زیب، بار دیگر خاندان زیگ به‌سبب سابقه خدمات درخشان در دستگاه گورکانی و با وساطت برخی از منصب‌داران ایرانی (خافی خان، ۱۸۶۹: ۸۸/۲) به انجام خدمات دولتی فراخوانده شدند. نکته قابل توجه آنکه در این برهه نیز با وجود تعصب مذهبی اورنگ زیب و تفاوت دیدگاه مذهبی وی با خاندان زیگ به نظر می‌رسد که سابقه عملکرد موفق خاندان زیگ در اداره امور کشمیر و کابل و شناخت و درک دقیق این خاندان از مسائل جاری در این نواحی، عاملی عمده در واگذاری امور این مناطق به خاندان زیگ شد. بدین ترتیب ابراهیم خان به حکومت کشمیر و لاهور و عبدالله خان نیز به اداره امور کابل منصوب شدند (۱۰۷۱ ه.ق)؛ اگرچه حکومت ابراهیم خان در کشمیر با دشواری‌های فراوانی به دلیل بروز بلایای طبیعی همچون قحطی و خشکسالی و بالاگرفتن درگیری‌های مذهبی میان شیعیان و اهل تسنن و سرانجام شورش برخی طوایف از جمله طایفه قلماق علیه حاکمیت گورکانی همراه بود؛ اما چه ابراهیم خان و چه عبدالله خان در این برهه اهتمام فراوانی در جهت تحکیم حاکمیت گورکانی در این مناطق و حفظ ثبات مناطق تحت کنترل خود مبذول داشتند. چنانکه حکومت ابراهیم خان تا پایان عمر وی (۱۱۱۲ ه.ق) بر کشمیر بارها از طرف دستگاه گورکانی تمدید شد. در این برهه، خدای خان زیگ فرزند ابراهیم خان نیز در کنار وی نقش مهمی در اداره امور و حل تنگناهای کشمیر از جمله رفع فتنه طایفه یاغی قلماق ایفا کرد (اعظم خان، ۱۹۱۱: ۱۷۵-۱۹۳). عبدالله خان نیز به‌واسطه لیاقت و کفایت در اداره امور کابل که در این دوره از معابر اصلی بازرگانی قلمرو گورکانی بود، لقب گنجعلی خان گرفت (بختاورخان، ۱۹۷۵: ۷۸/۱). اورنگ زیب همچنین به جهت قابلیت‌های نظامی خاندان زیگ با وجود جانبداری آنان از رقیبش داراشکوه، ضمن تثبیت جایگاه آنان تا پایان حکومتش (۱۱۱۸ ه.ق) همچنان از خدمات آن‌ها در امور مختلف به‌ویژه امور نظامی بهره‌مند شد (شاهنوازخان، ۱۸۹۰: ۸۰۱/۲). در این جهت می‌توان به اسماعیل بیک و اسحاق بیک از پسران علیمردان خان و حسین بیگ و علی بیگ خواهرزاده‌های علیمردان خان اشاره کرد که از صاحب‌منصبان و فرماندهان نظامی داراشکوه بودند. این فرماندهان پس از خاتمه اجرای داراشکوه و پیوستن به دربار اورنگ زیب همچنان در مناصب خود ابقا شدند (همان، ۴۱/۲).

علاوه بر پسران علیمردان خان، باید به دختر وی صاحبجی اشاره کرد. وی همسر امیرخان پسر آصف خان اعتمادالدوله، حاکم کابل بود. به گفته منابع پس از مرگ امیرخان در یکی از نبردها در مقابله با افغان‌ها، صاحبجی تا رسیدن جانشین وی، مرگ وی را مخفی کرده و به مدت دو سال خود به امور رسیدگی کرد (همان، ۲۸۴-۲۸۶). خدمات خاندان زیگ تا پایان دوره گورکانی ادامه داشت. چنانکه در منابع اواخر دوره گورکانی به‌ویژه پس از مرگ اورنگ زیب در دوره جانشینان وی،

اشاراتی به حضور فرزندان ابراهیم‌خان همچون زبردست‌خان زیک به‌عنوان حاکم بنگاله و سپس اودهه و یعقوب‌خان زیک به‌عنوان حاکم لاهور در دربار گورکانیان شده است (عبرت، ۱۹۷۷: ۱۵۲، ۱۶۲ و ۲۵۲).

۳-۳- اقدامات عمرانی و فرهنگی خاندان زیک در قلمرو گورکانیان

به گواهی منابع از جمله عرصه‌های درخشان حضور خاندان زیک در هند اقدامات عمرانی این خاندان بود. در این جهت علیمردان‌خان بلافاصله پس از نصب وی به‌عنوان حاکم کشمیر و لاهور اقدامات وسیعی را آغاز کرد. وی پس از اینکه به شاه جهان اعلام کرد که تعدادی از صنعتگران حرفه‌ای در حفر قنات به همراه او هستند، با گرفتن اعتباری قابل توجه از شاه جهان، به کار تصحیح و توسعه شبکه آبیاری و کندن کانال‌ها و نهرها متعدد اقدام کرد. به نظر می‌رسد که در توسعه شبکه آبی در کشمیر و لاهور، علیمردان‌خان با پیروی از طرح شاه عباس در اصفهان در توزیع و تقسیم آب و بهره‌گیری از شبکه نهرها در تبدیل اصفهان به باغ شهری زیبا، علیمردان‌خان نیز طرحی را پی‌ریزی کرد که ضمن آبیاری باغات و زمین‌های کشاورزی، باغات جدید و متعدد دیگری با عمارت‌های زیبا در ناحیه کشمیر و لاهور بنا کرد. جالب آنکه شاه جهان در دیداری از کشمیر و شبکه آبیاری باغات آن، دستور الگوبرداری از آن را برای نواحی دیگر قلمرو گورکانی صادر کرد (کنبو، ۱۹۶۸: ۲/۲۵۹). از میان باغات ساخته‌شده به دستور علیمردان‌خان در کشمیر و لاهور می‌توان به باغ فرح‌بخش، باغ فیض‌بخش (آشنا، ۱۳۸۸: ۳۷۲)، باغ علی‌آباد و باغ حیدرآباد (کهوبه‌امی، ۱۹۶۶: ۵۰۷/۲) و سرانجام به باغ چشمه‌شاهی (فرزین و میرزایی، ۱۴۰۰: ۲۴۴) اشاره کرد (شاهنوازخان، ۱۹۸۰: ۲/۸۰۶). استفاده از این باغات در این دوره تنها به درباریان و دولتیان اختصاص نداشته و عموم مردم می‌توانستند از فضا و امکانات این باغ‌ها بهره‌مند شوند. نکته جالب آنکه علیمردان‌خان نیز به پیروی از پدرش گنجعلی‌خان و وقفیات بسیار او در کرمان، درآمد حاصل از این باغ‌ها را وقف روضه رضویه امام رضا^(ع) در مشهد کرده بود (اعظم‌خان، ۱۹۱۱: ۱۴۱).

علیمردان‌خان در کنار توجه به اصلاح و ترمیم شبکه آب و توسعه فضای سبز، اقدامات قابل توجهی نیز در جهت توسعه راه‌ها و جاده‌های تجاری و تعمیر جاده‌های کوهستانی و ساخت کاروانسراهای متعددی برای راحتی مسافران در مسیر کشمیر و لاهور مبذول کرد (کهوبه‌امی، ۱۹۶۶: ۲/۵۰۸). چنین اقداماتی در دوره حکمرانی وی در کابل (۱۰۵۰-۱۰۵۶ ه.ق) نیز استمرار داشت. کابل همجوار با قندهار بود و علیمردان به روزگار حکمرانی در قندهار اقدامات عمرانی بسیاری مانند ساخت باغ‌ها و قلاع و عمارات عالیه (مرعشی، ۱۳۲۸: ۱۴) انجام داده بود. در کابل نیز وی با دنبال کردن همان الگو، علاوه‌بر ایجاد باغ‌های متعدد، دستور طراحی و ساخت قلعه‌ای مستحکم (۱۰۵۹ ه.ق) به سبک قلعه‌ای که قبلاً در قندهار ساخته بود را صادر کرد. این اقدامات علاوه‌بر سهولت حفاظت بیشتر و بهتر از کابل در مقابله با اقوام مهاجم محلی، موجبات توسعه و آبادانی کابل را بیش‌ازپیش فراهم آورده بود (کنبو، ۱۹۶۸: ۳/۸۳). از دیگر اقدامات علیمردان‌خان طراحی و ساخت بازار مسقف زیبایی در ناحیه پیشاور بود. طراحی و زیبایی این بازار به‌گونه‌ای بود که شاه جهان پس از دیدار این بازار دستور الگوبرداری و ساخت بازار مشابه با آن را در پایتخت یعنی شاه جهان آباد صادر کرد (همان، ۳۹۱/۲). اقدامات عمرانی علیمردان‌خان در نواحی تحت حکومتش در قلمرو گورکانیان، بعدها توسط فرزندان وی نیز همچنان استمرار داشت.

در کنار اقدامات عمرانی، خاندان زیک منشأ اقدامات فرهنگی فراوانی در قلمرو گورکانیان بودند. این اقدامات را شاید بتوان در دو بُعد مورد بررسی قرار داد. بُعد نخست علاقه و اهتمام این خاندان در جهت تقویت و اعتلای مفاهیم شیعی در نواحی تحت‌امر آنان بود. در این جهت علاوه‌بر کثرت موقوفات علیمردان‌خان در لاهور و کشمیر و کابل و وقف درآمد آن‌ها به روضه رضویه مشهد مقدس، به موقوفات ابراهیم‌خان و وقف درآمد آن‌ها به حرم امام رضا^(ع) در دوره حکومتش در کشمیر می‌توان اشاره کرد (کهوبه‌امی، ۱۹۶۶: ۱/۴۹۰).

ابراهیم‌خان همچنین علاوه بر مجالست دائمی با علمای شیعی، به واسطه وجود کثرت مجادلات شیعی و سنی در ناحیه کشمیر، به فرمان وی کتابی در پنج جلد به نام «البیاض الابراهیمی» تنظیم شد. در این کتاب به تمامی شبهات و سؤالات اهل سنت در رابطه با مسائل شیعیان با توسل به منابع خود آن‌ها پاسخ گفته شده بود (همدانی، بی تا: ۱۵۱).

اهتمام به اشاعه تشیع در هند در میان پروردگان و گماشتگان خاندان علیمردان‌خان نیز حامیان فراوانی داشت، چنانکه نواب سیف‌الله‌خان از امرای ابراهیم‌خان نیز در رواج مذهب شیعه و برگزاری مراسم شیعی اهتمامی خاص داشت (قانع تتوی، ۱۹۷۱: ۳۷۲/۲). با این حال باید توجه داشت که با وجود ارادت خاندان زیک به تشیع، (کھویه‌امی، ۱۹۶۶: ۴۸۳) در طول حکمرانی آن‌ها در ولایات مختلف هند اهتمام ویژه‌ای در حفظ توازن و پرهیز از تعصب مذهبی میان اهل سنت و شیعیان مبذول می‌شد (رستم‌الحکما، ۱۳۸۲: ۲۷۵). این نکته به احتمال از عوامل مؤثر در انتخاب آن‌ها از سوی گورکانیان سنی مذهب در اداره امور مناطقی بود که عمداً درگیر منازعات و مجادلات مذهبی بودند. جالب آنکه حکمرانی خاندان زیک در دوره اورنگ زیب که تمایل خاصی به حمایت از اهل سنت داشت، همچنان استمرار داشت. به گواهی منابع در آغاز حکمرانی اورنگ زیب، به گمان بروز تعصب از سوی ابراهیم‌خان در مقابله با اهل سنت، به فرمان پادشاه مدتی ابراهیم‌خان از حکمرانی کشمیر معزول شد، اما خیلی زود پس از رفع این گمان بار دیگر ابراهیم‌خان به فرمان اورنگ زیب به این منصب بازگردانده شد (اعظم‌خان، ۱۹۱۱: ۱۷۵).

خاندان زیک علاوه بر تعلقات شیعی اهتمام ویژه‌ای نیز در جهت ترویج و گسترش زبان فارسی در شبه‌قاره هند مبذول کردند. علاقه علیمردان‌خان به اشاعه زبان و ادب فارسی چنان بود که هنگام نخستین باریابی به خدمت شاه جهان، یک جلد شاهنامه مصور گرانقدر به خط مرشد شیرازی (۹۴۲ ه.ق) و تذهیب فخرالدین علی موسی شیرازی را به شاه هدیه داد (باستانی پاریزی، ۱۳۶۲: ۴۳۸). از طرف دیگر پس از واگذاری حکومت ناحیه کشمیر به علیمردان‌خان، درگاهش محفلی برای شاعران مهاجر ایرانی بود که مورد لطف خاص او قرار داشتند. از جمله این شاعران می‌توان به ملاعلیرضا تجلی از شاگردان آقا حسین خوانساری، عالم برجسته شیعی عصر صفوی اشاره کرد (نصرآبادی، ۱۳۷۸: ۲۴۲/۱). ابراهیم‌خان نیز خود شعر می‌گفت و تخلص وی رفعت بود (نصرآبادی، ۱۳۷۸: ۹۰۵/۲). التفات وی نیز به شاعران فارسی زبان، محفل وی را به جایگاه پرجاذبه‌ای در جهت شاعران مبدل کرده بود. از جمله این شاعران می‌توان به ملا محمدحسین، ملا محمدشریف، ملا محمدباقر، علیرضا شولستانی و تعداد بیشماری دیگر از سخن‌سرایان فارسی زبان مهاجر ایرانی به هند اشاره کرد (همان، ۲۴۲/۱، ۲۶۰، ۲۸۸ و ۵۷۱) علاقه به تقویت و ترویج زبان فارسی در دیگر افراد خاندان زیک نیز استمرار داشت. چنانکه صدرالدین محمدخان متخلص به فیض، از دیگر فرزندان علیمردان‌خان که به همراه پدر به دربار شاه جهان راه یافته بود هم شعر می‌گفت و هم از حامیان پرشور شاعران فارسی زبان در هند بود (بهگوان داس، ۱۹۷۸: ۱۵۴) به مدد مساعدت‌ها و حمایت‌های خاندان زیک شاعران و سخنوران فارسی زبان در این برهه نقش قابل توجهی در اعتلا و گسترش زبان فارسی در شبه‌قاره هند ایفا کردند.

۳-۴- بررسی زمینه‌های توفیق خاندان زیک در هند

بی تردید توفیق خاندان زیک در دربار گورکانی به مدد فراهم‌بودن برخی از زمینه‌ها و حضور عوامل مختلف بود. شاید بتوان این زمینه‌ها را به زمینه‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی تقسیم‌بندی کرد. به لحاظ سیاسی دوره مهاجرت خاندان زیک یکی از حساس‌ترین ادوار سیاسی ایران بود. در این برهه همان‌طوری که پیش‌تر اشاره شد، شاه صفی نوه شاه عباس اول به‌عنوان نخستین تربیت‌یافته حرم صفوی که فاقد هرگونه تجربه کشورداری بود، عهده‌دار حکومت ایران شد. در این برهه علاوه بر بالاگرفتن اختلافات داخلی، شاه ایران با حملات مکرر عثمانی‌ها و ازبکان در مناطق مرزی مواجه بود. این شرایط در حالی بود که در هند نیز پادشاه جوان، اما جاه‌طلب و مقتدری به نام شاه جهان (۱۰۳۷ ه.ق) بر سر کار بود. برخلاف شاه صفی، شاه جهان بر آن بود که توسل به راهکارهای توأم با خشونت در اداره امور، علاوه بر ایجاد جو ترس و بدبینی، موجب بروز فتور

و سستی در اداره امور خواهد شد (کنبو، ۱۳۶۸: ۱۹۴/۲). این رویه در کنار درایت خاص و فرصت‌سازی شاه جهان حتی در پیگیری اهداف نظامی نیز مورد تأکید قرار گرفته بود. چنانکه به گواهی برخی از منابع در فتح قندهار نیز وی درصدد بود که در وهله نخست این جریان را بدون توسل به نیروی نظامی به انجام برساند (لاهوری، ۱۸۶۸: ۱۸۴/۲). از همین رو بود که در ماجرای تصرف قندهار نیز وی ابتدا با ارسال مکاتبات و سفرا به نزد علیمردان‌خان و دادن وعده، برای برخورداری از ثروت هنگفت و موقعیت والای اجتماعی، علیمردان‌خان را پیوسته به تسلیم قندهار تشویق می‌کرد (ریاض‌السلام، ۱۳۷۳: ۱۶۱). در ابتدا از وی به‌عنوان یکی از امرای عمده دولتی یاد شد (آشنا، ۱۳۸۸: ۱۳۵، ۲۹۸-۲۹۹ و ۳۲۷) در واقع وجود و استمرار همین مشوق‌های مالی و روانی از سوی گورکانیان هند خود از جمله انگیزه‌های انجام خدمات برجسته مهاجران مستعد ایرانی بود. (بهنیافر، ۱۳۹۸: ۲۲). این در حالی بود که در همین برهه دربار صفویان، علاوه بر رواج قتل و حبس و مصادره اموال بسیاری از سرداران خدوم خود، با مشکلات مالی بسیاری نیز درگیر بود (متی، ۱۳۹۳: ۹۸). در کنار مسائل یادشده، حضور پررنگ ایرانیان در مناصب مختلف دولت گورکانی و حمایت آن‌ها از هموطنان خود، از مهم‌ترین عوامل توفیق مهاجران مستعد ایرانی در دستیابی به مناصب بالای دولت گورکانی در این برهه بود. چنانکه پس از ورود علیمردان‌خان به لاهور، وی در خانه اعتمادالدوله آصف خان طهرانی منزل کرد (باستانی پاریزی، ۱۳۶۲: ۴۳۳). در همین جهت از دیگر حامیان ایرانی علیمردان‌خان در دربار می‌توان به اعظم‌خان میر محمدباقر از سادات ساوه به‌عنوان وزیر دیوان اعلی (همان، ۱۷۷/۱) موسوی‌خان صدرالصدور (بهکری، ۱۹۷۰: ۲۲۱/۲)، افضل‌خان شیرازی میرسامان (شاهنوازخان، ۱۸۹۰: ۱۵۰/۱) و حکیم ابوالقاسم گیلانی به‌عنوان حکیم‌الملک (کنبو، ۱۹۶۸: ۲۲۲/۱) اشاره کرد.

۴- نتیجه‌گیری

خاندان زیک از جمله خاندان‌های برجسته ایرانی در دوره صفویه بودند. اگرچه این خاندان در دوره شاه عباس اول منشأ خدمات فراوانی در عرصه‌های مختلف سیاسی و نظامی و عمرانی در ایران بودند، اما مرگ شاه عباس و جلوس شاه صفی همراه با شدت گرفتن اختلافات و رقابت‌های درباری در کنار سوءظن بیمارگونه شاه صفی موجب بروز تغییراتی در روابط دربار و خاندان زیک شد. در این برهه دربار ایران فارغ از خدمات برجسته خاندان زیک در عرصه‌های مختلف و نقش آنان در فتح ناحیه کلیدی قندهار، بار دیگر با توسل به حربه دائمی استقلال‌طلبی، علیمردان‌خان زیک را به شورش متهم کرده و با وجود اهتمام و اصرار خان زیک در جهت اعلام اطاعت، لشکری را در جهت سرکوب وی به قندهار اعزام کردند. بدین ترتیب با بسته شدن درهای مذاکره با دربار ایران از یک طرف و پیام‌های مکرر و دلگرم‌کننده دربار گورکانیان هند، زمینه برای پناهندگی علیمردان‌خان و تسلیم شهر قندهار به دولت گورکانی فراهم آمد. در نتیجه دربار ایران علاوه بر ازدست‌دادن منطقه پردرآمد قندهار، سرداری کارآموده و مدیری لایق را نیز از دست داد. در مقابل دولت گورکانیان هند علاوه بر استقبالی شایان از این خاندان، در پرتو بذل حمایت‌ها و مشوق‌های مالی و روانی، از تجربیات وافر این خاندان در عرصه‌های مختلف، به‌ویژه توسعه متصرفات خود و سرکوبی ازبکان بهره گرفتند. در این برهه همچنین خاندان زیک با کمک سایر منصبداران ایرانی دربار گورکانی، علاوه بر گرفتن مناصب بالای مدیریتی و نظامی، نقش مؤثری در انتقال طرح‌ها و الگوهای موفق برگرفته از ایران عهد شاه‌عباس اول، در زمینه مدیریت شهری و بهره‌گیری بهینه از منابع آبی در جهت توسعه و آبادانی مناطق تحت فرمان خود، به هند دوره گورکانی ایفا کردند. در کنار این خدمات یادشده، تقویت و اشاعه تشیع و زبان فارسی در شبه‌قاره هند از اهداف جدی و مستمر خاندان زیک بود.

۵- منابع

۱. آشنا، میرزا محمد طاهر خان. (۱۳۸۸). *ملخص شاهجهان نامه*، تصحیح جمیل الرحمن، دهلی: ریزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران.
۲. اصفهانی، محمد معصوم بن خواجهگی. (۱۳۶۸). *خلاصه السیر*، تهران، علمی.
۳. اعظم خان، خواجه محمد. (۱۹۱۱). *وقایع کشمیر*، لاهور: محمدی پریس.
۴. افوشته‌ای نظری، محمد بن هدایت‌الله. (۱۳۵۰). *تقاوه الاثار فی ذکر الاخیار*، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۵. اولثاریوس، آدام. (۱۳۶۳). *سفرنامه*، ترجمه احمد بهپور، تهران: ابتکار نو.
۶. باستانی پاریزی، محمد ابراهیم. (۱۳۴۳). *گنجعلی خان*، نشریه دانشکده ادبیات اصفهان، ۱(۱)، ۶۵-۸۶.
۷. باستانی پاریزی، محمد ابراهیم. (۱۳۶۲). *گنجعلی خان*، تهران: اساطیر.
۸. بختاورخان. (۱۹۷۵). *مرآت العالم*، تصحیح ساجده علوی، لاهور: دفتر تحقیقات پاکستان.
۹. بخشی، معتمدخان. (۱۸۶۵). *اقبال‌نامه جهانگیری*، تصحیح مولوی عبدالحی، کلکته: کالج پریس.
۱۰. بدلیسی، امیر شرف خان. (۱۳۴۳). *شرفنامه (تاریخ مفصل کردستان)*، تهران: علمی.
۱۱. برهن، چندربهان. (۱۳۸۳). *چهارچمن*، تصحیح محمد یونس جعفری، دهلی نو: ریزانی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران.
۱۲. بهکری، شیخ فریدالدین. (۱۹۷۰). *ذخیره الخوانین*، تصحیح معین الحق، کراچی: جامعه تاریخی پاکستان.
۱۳. بهگوان داس هندی. (۱۹۷۸). *سینه هندی*، به اهتمام شاه محمد عطا الرحمن کاکوی، پتنه.
۱۴. بهنیافر، احمدرضا. (۱۳۹۸). *خدمات تمدنی امیر فتح‌الله شیرازی در دربار اکبرشاه گورکانی*، *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۱(۳۷)، ۹-۲۴.
۱۵. ترکمان، اسکندربیک. (۱۳۸۷). *عالم‌آرای عباسی*، تهران: امیرکبیر.
۱۶. حسینی استرآبادی، حسن بن مرتضی. (۱۳۶۶). *تاریخ سلطانی*، تهران: علمی.
۱۷. حسینی، سید محمدعلی. (۱۹۴۷). *تاریخ راحت افزا*، حیدرآباد: مطبوعه اعظم.
۱۸. خافی خان نظام الملکی، هاشم خان. (۱۸۶۹). *منتخب اللباب*، تصحیح مولوی کبیر الدین احمد، کلکته: کالج پریس.
۱۹. رستم الحکما، محمد هاشم آصف. (۱۳۸۲). *رستم التواریخ*، تصحیح میترا مهرآبادی، تهران: دنیای کتاب.
۲۰. ریاض الاسلام. (۱۳۷۳). *تاریخ روابط ایران و هند*، ترجمه مجمل باقر آرام، تهران: امیرکبیر.
۲۱. سیوری، راجر. (۱۳۷۲). *ایران عصر صفوی*، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز.
۲۲. شاهنوازخان، صمصام الدوله. (۱۸۹۰). *مآثر الامرا*، تصحیح مولوی میرزا اشرف علی، کلکته: اردو گائید.
۲۳. عبرت لاهوری، محمدقاسم. (۱۹۷۷). *عبرت‌نامه*، لاهور: اداره تحقیقات پاکستان.
۲۴. علامی، ابوالفضل. (۱۳۷۳). *اکبرنامه*، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ج ۲.
۲۵. علیزاده‌مقدم، بدرالسادات. (۱۳۹۰). *تأثیر مسایل قندهار بر چالش‌های سیاسی میان صفویان و بابریان، ایران و اسلام*، *دانشگاه الزهراء (س)*، ۲۱(۱۱)، ۸۱-۹۸.
۲۶. فرزین، سامان؛ سعیده مرادزاده میرزایی. (۱۴۰۰). *پیوند فرهنگی ایران و هند. ردپای معماران ایرانی در ساخت باغ‌های تاریخی کشمیر*، *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۳(۴۱)، ۲۳۵-۲۵۰.
۲۷. قانع تنوی، میرعلی شیر. (۱۹۷۱). *تحفه الکرام*، به اهتمام حسام الدین راشدی، حیدرآباد: سندی ادبی بورد.
۲۸. کجباف، علی‌اکبر، مرتضی دهقان‌نژاد. (۱۳۹۰). *تبیین و مقایسه کارکرد سیاسی نخبگان سیاسی و ایلی کرد، پژوهش‌های تاریخی*، ۳(۱۱)، ۲۹-۵۷.

۲۹. کریستین سن، آرتور. (۱۳۶۱). *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، تهران: امیرکبیر.
۳۰. کنبو، محمد صالح. (۱۹۶۸). *شاه جهان‌نامه*، تصحیح غلام یزدانی، لاهور: شفیق پریس.
۳۱. کهویهای، پیر غلام‌الدین حسن. (۱۹۶۶). *تاریخ حسن، سرینگر: بی‌نا.*
۳۲. لاهوری، عبدالحمید. (۱۸۶۸). *پادشاه‌نامه*، تصحیح مولوی کبیرالدین احمد، کلکته: کالج پرایس.
۳۳. لوفت، پاول. (۱۳۸۰). *ایران در عهد شاه عباس دوم*، ترجمه کیکاوس جهان‌داری، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
۳۴. متی، رودلف. (۱۳۹۳). *ایران در بحران*، ترجمه حسن افشار، تهران: مرکز.
۳۵. محمد معصوم. (۱۳۸۵). *تاریخ شاه شجاعی*، تصحیح محمد یونس جعفری، دهلی نو: بی‌نا.
۳۶. مرعشی حسینی، محمد خلیل. (۱۳۲۸). *مجمع التواریخ*، تهران: اقبال.
۳۷. مشیزی بردسیری، میر محمد سعید. (۱۳۶۹). *تذکره صفویه کرمان*، تهران: نشر علم.
۳۸. نصرآبادی، محمدطاهر. (۱۳۷۸). *تذکره نصرآبادی*، تصحیح حسن ناجی، تهران: اساطیر.
۳۹. واله قزوینی، محمد یوسف. (۱۳۸۰). *خلدبرین (ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم)*، تصحیح محمدرضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۴۰. وحید قزوینی، محمد طاهر. (۱۳۲۹). *عباس‌نامه*، تصحیح ابراهیم دهگان، اراک: داوری.
۴۱. وزیری، احمد علی خان. (۱۳۵۲). *تاریخ کرمان*، تصحیح محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران: علم.
۴۲. همدانی، حکیم صفدر. (بی‌تا). *تاریخ شیعیان کشمیر*، سرینگر: مرکزی.
۴۳. یاسمی، رشید. (۱۳۷۰). *کرد و پیوستگی نژاد و تاریخ او*، تهران: مجمع کتاب.
44. Elliot, H.M. (1877). *The History of India*. London: Trubner and Co, Vol 7.
45. Rahim, Abdur. (1934). *Mughal Relation with Persia*. Islamic Culture. 8, 16-49.